

RAJKO TOMAŠ

PRILOG IZUČAVANJU MARKSOVIH I ENGELSOVIH STAVOVA
O MJESTU I ULOZI ROBNE PROIZVODNJE U SOCIJALIZMU

I

Teorijska analiza mjesta i uloge robne proizvodnje u socijalizmu zauzela je značajno mjesto u novijoj ekonomskoj teoriji, a naročito u onoj marksističke orijentacije. Jugoslovenska ekonomska misao dala je vidan doprinos objašnjavanju odnosa socijalizma i robne proizvodnje. Danas se među jugoslovenskim ekonomistima gotovo i ne susreću shvatanja po kojima je robna proizvodnja socijalizmu neprimjeren oblik organizacije društvene proizvodnje. Međutim, to ne znači da postoji opšta saglasnost jugoslovenskih ekonomista o svim bitnim pitanjima uloge robne proizvodnje u razvoju samoupravnih socijalističkih odnosa.

U ovom prilogu nećemo se baviti različitim pogledima na mjesto i ulogu robne proizvodnje u socijalizmu. Namjera je da se pokuša proniknuti u suštinu podjeljenosti mišljenja o Marksovom i Engelsovom gledanju na ulogu robnog načina organizovanja društvene proizvodnje u socijalizmu. Smisao takvog pokušaja je u racionalnoj težnji da se odgovori da li podjeljena mišljenja daju za pravo sumnji u Marksov metod analize ili su ona rezultat nekompleksnog sagledavanja njegovih pojedinih stavova.

Mnogi ekonomisti u pristupu teorijskoj analizi ovog problema polaze od ispitivanja stavova klasika marksizma o robi, robnoj proizvodnji i od njihove vizije novog društva. Takav pristup može biti višestruko koristan: a) ispitivanje karakteristika socijalizma postavlja se u ravan opštih zakona koji regulišu razvoj ljudskog društva, a koje su Marks i Engels razvili do savršenstva; b) stvaraju se pretpostavke za oslobađanje teorijskih stavova o perspek-

tivama robne proizvodnje u socijalizmu od protivrječnosti za koje je Marks utvrdio da potiču od klasnih suprotnosti i eksploatatorskih odnosa kapitalističkog načina proizvodnje; c) izbjegava se dogmatsko interpretiranje klasika marksizma, ako se analiza složenosti proizvodnih odnosa u socijalizmu vrši dosljednom primjenom dijalektičko-istorijskog metoda ekonomske analize. Ovakve napomene u toliko su vrijednije što se razvio čitav sistem različitih interpretacija Marksovih vizija socijalizma, iako je on o tome tek marginalno govorio, koje se kreću od neorikardijanskog negiranja i poziva na napuštanje Marksove teorije robe, do dogmatskih tumačenja nekih stavova koji su se odnosili na drugi prostor i vrijeme.

Za potpunije razumijevanje Marksove vizije socijalizma, korisno se podsjetiti njegovog nedvosmislenog stava iz *Kritike Gotskog programa*:

„U višoj fazi komunističkog društva, kad nestane ugnjetavajuće potčinjenosti individue podeli rada, a s njom i suprotnosti između intelektualnog i fizičkog rada, kad rad postane ne samo sredstvo za život nego čak prva životna potreba, kad sa svestranim razvojem individue porastu i produktivne snage i kad svi izvori kolektivnog bogatstva poteku obilnije — tek tada će biti moguće sasvim prekoračiti uski horizont buržoaskog prava i društvo će moći na svoje zastave napisati: Svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama!“¹

Prije svega, očito je da Marks razlikuje „nižu fazu komunističkog društva“, podrazumijevajući pod njom socijalizam, „višu fazu komunističkog društva“, kao fazu u kojoj je već u potpunosti izgrađen novi način proizvodnje. Nije teško zaključiti da, prema Marksu, u „nižoj fazi komunističkog društva“ postoji „ugnjjetavajuća potčinjenost individue podeli rada“, „suprotnost između intelektualnog i fizičkog rada“, zatim da rad još uvijek nije „prva životna potreba“, nego „sredstvo za život“, da ne postoji svestrani razvoj individue, da produktivne snage nisu još uvijek dovoljno razvijene, te da „kolektivno bogatstvo“ ne teče obilno. Marks je jasno ukazivao da put do opšte jednakosti u komunizmu mora voditi preko nejednakosti, odnosno elemenata buržoaske jednakosti u „prvoj fazi komunističkog društva“, jer „pravo ne može nikad biti iznad ekonomske formacije“,² a „prva faza komunističkog društva“ „u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi mladež starog društva iz čije utrobe izlazi.“³

¹ Karl Marks, *Kritika Gotskog programa*, Kultura, Beograd, 1959, str. 17.

² Karl Maeks, *Kritika Gotskog programa*, str. 17. Ovdje Marks pod „pravom ne podrazumijeva pravo kao oblik nadgradnje ili oblast nauke, nego pravo učešća u raspodjeli, odnosno način regulisanja odnosa u raspodjeli kao fazi materijalne društvene reprodukcije. Poznato je da je Marks upravo povodom kritike Lasalovog principa „neokrnljenog prinosa rada“ izveo gore pominjane stavove o komunizmu i socijalizmu.

³ Karl Marks, *Kritika Gotskog programa*, str. 16.

Izdvojene karakteristike socijalizma iz Marksove vizije nastanka novog društva predstavljaju samo neke opšte odlike stanja kategorija čija će temeljna transformacija označiti prerastanje „niže faze komunističkog društva“, „onakvog kakvo je ono tek izašlo iz kapitalističkog društva poslije dugih porođajnih muka“,⁴ u „višu fazu“. Marks ne govori o tome na koji način, odnosno kojim metodima organizacije društvene proizvodnje će se to prerastanje najbrže i najbezbolnije ostvariti. Na bazi njegove tvrdnje da „prva faza komunističkog društva“ u svakom pogledu na sebi nosi mladež starog društva, može se izvesti zaključak da je Marks podrazumjevaio i robnu proizvodnju kao oblik organizacije proizvodnje u socijalizmu, ali kao teret naslijeđa iz starog društva. Sličan zaključak mogao bi se izvesti na bazi zajedničkih stavova Marksa i Engelsa u „Manifestu komunističke partije“, kojima se ukazuje na značaj upotrebe zemljišne rente za državne izdatke, zatim na značaj jakog progresivnog oporezivanja i centralizacije kredita u rukama države preko nacionalne banke s državnim kapitalom i isključivim monopolom, kao mjera bitnih za promjenu prava svojine i buržoaskih odnosa proizvodnje.⁵ Međutim, ne treba izgubiti iz vida da i sami Marks i Engels smatraju da je riječ o mjerama „koje ekonomski izgledaju nedovoljne i neodržive, ali koje u toku kretanja prelaze svoj sopstveni okvir i neizbežne su kao sredstvo za izvršenje prevrata čitavog načina proizvodnje“.⁶ Dakle, kategorije robno-novčanih odnosa nalaze svoju primjenu kao instrumenti u rukama radničke klase koji trebaju da omoguće bržu promjenu načina proizvodnje. Sa izgradnjom novog načina proizvodnje radnička klasa stiče ekonomski dovoljne i održive instrumente, razvijene na vlastitoj osnovi, za upravljanje cjelinom društvene reprodukcije. Marksovo i Engelsovo stanovište o nekim kategorijama robne proizvodnje, sadržano u „Manifestu komunističke partije“, pored toga što ide u prilog tvrdnji da su oni podrazumjevali postojanje robne proizvodnje u socijalizmu, otkriva još jednu bitnu karakteristiku, možda i presudnu, za davanje opšte ocjene o njihovom stavu prema ulozi robne proizvodnje u socijalizmu. Naime, o kategorijama robne proizvodnje, u društvu u kome je proletarijat već zauzeo političku vlast, oni govore da bi njima označili stvarnu materijalnu i društvenu suštinu njihovih pojavnih oblika u toku „prevrata čitavog načina proizvodnje“. Marks i Engels su smatrali da će proletarijat „svoju političku vlast iskoristiti za to da postepeno oduzme buržoaziji sav kapital.“⁷ Proces centralizovanja kapitala u rukama proletarijata, organizovanog kao vladajuća klasa, označen je kao proces koji se postepeno odvija. U tom periodu, iako je proletarijat konstituisan kao vladajuća klasa, „neo-

⁴ Karl Marks, *Kritika Gotskog programa*, str. 17.

⁵ Karl Marks, Fridrih Engels, *Manifest komunističke partije*, „Forum“, Novi Sad, 1979, str. 72—73.

⁶ Karl Marks, Fridrih Engels, *Manifest komunističke partije*, str. 72.

⁷ Karl Marks, Fridrih Engels, *Manifest komunističke partije*, str. 71.

svojeni“ dio kapitala zadržava svoju funkciju u okvirima starog načina proizvodnje. To je vrijeme koje je nužno da protekne da bi ekonomske mjere, koje preduzima proleterska vlast, prešle svoj sopstveni okvir i omogućile prevrat načina proizvodnje, upravo zbog postepenosti centralizovanja kapitala u rukama proletarijata, Marks i Engels su pominjali kategorije robne proizvodnje, jer su podrazumjevali da u tom periodu one izrastaju iz još nepromjenjenog načina proizvodnje. Prema tome, iako se iz „Manifesta komunističke partije“ stiče dojam da su Marks i Engels podrazumjevali zadržavanje robne proizvodnje i u socijalizmu, takvu predstavu treba ipak ograničiti vjerovatno na kraći vremenski period, koji je svakako mnogo kraći od vremena potrebnog za prerastanje socijalizma u komunizam.

Mnogi autori bi vjerovatno naveli još neka mjesta iz dijela Marksa i Engelsa na osnovu kojih bi se moglo naslutiti da su oni podrazumjevali organizovanje socijalizma kao društva u kome će rad poprimati društvenu dimenziju tek na bazi svestranog otuđivanja individualnih radova, odnosno razmjene. No, bez obzira na broj takvih tvrdnji, da bi se stekla vjerodostojna predstava o njihovom gledanju na odnos robne proizvodnje i socijalističkog društva, neophodno je sagledati cjelinu njihovih razmišljanja o ekonomskoj osnovi društva koje smenjuje kapitalizam. Takav pristup nedvosmisleno otkriva da se isto tako mogu navesti stavovi Marksa i Engelsa koji govore o nespojivosti socijalizma i robne proizvodnje. Analiza upravo takvih mjesta iz njihovih radova korisno će poslužiti za razumjevanje današnjeg odnosa socijalizma i robne proizvodnje.

Marks smatra Džona Greja začetnikom teorije „radnog novca“.⁸ Grejova koncepcija polazi od pretpostavke da se robe jedna prema drugoj mogu odnositi kao proizvodi društvenog rada. Upravo kritikujući osnovu Grejove analize, Marks je izložio sistem međusobno povezanih i uslovljenih kategorija i odnosa, koji se može okarakterisati kao njegova vizija ekonomske osnove novog društva. Radno vrijeme sadržano u robama može biti neposredno društveno tek kao rezultat neposredno udruženih individua, a bez toga, proizvodi ostaju rezultati izolovanih nezavisnih privatnih radova, kojima tek otuđenje putem privatne razmjene omogućuje da se potvrde kao opšti društveni rad. Ako bi radno vrijeme sadržano

⁸ Karl Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, Kultura, Beograd, 1969, str. 82—85. Suština Grejove koncepcije „radnog novca“ sadržana je u funkciji pismene potvrde vrijednosti, koju izdaje Nacionalna centralna banka preko svojih filijala o utrošenom radnom vremenu za proizvodnju različitih roba. Ove banknote od 1 časa, 1 radnog dana, 1 radne nedjelje itd. omogućuju izuzimanje ekvivalenta po količini rada iz skladišta banke. Osnovna razlika između Grejove i Ovenove koncepcije „radnog novca“ je u tome što Grej polazi od proizvodnje kao proizvodnje roba, a ukida razmjenu kao razmjenu roba, dok Oven pretpostavlja neposredno podruštvljen rad. U Kapitalu Marks je Grejovu koncepciju radnog novca nazvao „plitki utopizam“. (Karl Marks, *Kapital I*, Prosveta, Beograd, 1977, str. 93. fusn. 50).

u proizvodima bilo rezultat neposredno udruženih individua (dakle, postalo neposredno društveno), „neka specifična roba, kao zlato i srebro, u stvari ne bi mogla stati nasuprot ostalim robama kao inkarnacija opšteg rada, prometna vrednost ne bi postala ce-ra, ali ni upotrebna vrednost ne bi postala prometna vrednost, proizvod ne bi postao roba i tako bi baza buržoaske proizvodnje bila ukinuta. Ali, to nipošto nije Grejovo mišljenje”.⁹ Ovaj Marksov stav govori jasno da je on u robu vidio osnovu kapitalističke proizvodnje, a u njenom ukidanju nastanak društva sa neposredno podružtvljenim radom, dakle oblikom proizvodnje dijametralno suprotnim robnoj proizvodnji.¹⁰

Pišući Grundrisse, Marks je takođe uspostavio teorijsku vezu između „radnog novca“ i robne proizvodnje. Možda baš ti redovi najbolje govore o njegovom gledanju na odnos robne proizvodnje i mogućnosti uspostavljanja besklasnog društva: „Sama nužnost da se proizvod ili djelatnost individua najprije pretvori u oblik *razmjenske vrijednosti*, u *novac*, i da oni tek u tom stvarnom obliku dobijaju i dokažu svoju društvenu moć, pokazuje dvoje: 1) da individue proizvode još samo za društvo i u društvu, 2) da njihova proizvodnja nije *neposredno* društvena, nije proizvod udruženja koje dijeli rad među svoje članove. Individue su potčinjene društvenoj proizvodnji, koja kao kakva kob egzistira izvan njih, ali društvena proizvodnja nije potčinjena individuama koje bi je upotrebljavale kao svoju zajedničku snagu. Ne može, dakle, biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju *razmjenske vrijednosti*, *novca*, pretpostavljati kontrolu udruženih individua nad njihovom cjelokupnom proizvodnjom, kao što se to dogodilo gore s bankom koja izdaje bonove na sate”.¹¹ Dakle, posjedovanje kontrole nad novcem nije dovoljan uslov za organizovanje proizvodnje koja se temelji na neposredno udruženom radu. Da bi se društvena proizvodnja organizovala kao zajednička snaga udruženih individua, očito je da ovdje Marks postavlja uslov ukidanja robne proizvodnje, a time i novac, jer je za njega novac, očito, posljedica robnog načina proizvodnje. Da ovo ipak nije slučajan zaključak dovoljno jasno govori činjenica da se on u identičnoj formi može izvesti iz dva stava sadržana u djelima koja imaju različit datum nastajanja.¹² Pored toga, riječ je o zaključku koji nastaje na bazi djela

⁹ Karl Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 84.

¹⁰ Kritikujući Ovenovu koncepciju „radnog novca“, Marks je utvrdio da je „neposredno podružtvljen rad (...) oblik proizvodnje dijametralno suprotan robnoj proizvodnji“. U takvom obliku proizvodnje Ovenov „radni novac“ je „isto toliko malo ‚novac‘ koliko i, recimo, pozorišni tantuz“. (K. Marks, *Kapital I*, str. 93, fusnota 50).

¹¹ Karl Marks, *Osnovi kritike političke ekonomije I*, Prosveta, Beograd, 1979, str. 63—64.

¹² *Osnove kritike političke ekonomije*, Marks je napisao između avgusta 1857. i juna 1858. godine, a *Prilog kritici političke ekonomije* između avgusta 1858. i januara 1859. godine. *Osnovi kritike* objavljeni su prvi put 1939. i 1941. godine u Moskvi, a *Prilog kritici* 1859. godine u Londonu.

koje je sam Marks po sadržaju neobično cijenio (mada oblikom pisanja nije bio zadovoljan), te je jednom prilikom izjavio da je to rezultat petnaestogodišnjeg istraživanja, odnosno rezultat najboljeg doba njegovog života.¹³

Ukidanje robne proizvodnje Engels u „Anti-Diringu“ povezuje sa područjavanjem sredstava za proizvodnju: „Uzimanjem u posed sredstava za proizvodnju od strane društva uklanja se robna proizvodnja, a s njom i vladavina proizvoda nad proizvođačima. Anarhija u društvenoj proizvodnji zamjenjuje se planskom, svesnom organizacijom“.¹⁴ Upravo ova teza poslužila je kao osnova Engelsu za izvođenje čuvenog zaključka o skoku „čovečanstva iz carstva nužnosti u carstvo slobode“,¹⁵ što nesumnjivo govori o njegovom negativnom stavu prema ulozi robne proizvodnje u razvoju novih, komunističkih, odnosa proizvodnje. Polazeći od osnovne teze o zavisnosti ukidanja robne proizvodnje i područjavanja sredstava za proizvodnju Engels ide dalje i zaključuje da na bazi neposredno područjavanja sredstava za proizvodnju „svačiji rad, ma kako bio različit njegov specifičan koristan karakter, postaje unapred i direktno društveni rad“,¹⁶ čime se stvaraju uslovi da društvo „ne pripisuje nikakvu vrednost proizvodima“,¹⁷ negde se na bazi svakodnevnog iskustva „direktno pokazuje koliko je rada prosečno potrebno“¹⁸ za proizvodnju svakog dobra, dakle „bez posredovanja čuvene ‚vrednosti‘“.¹⁹ Ovakva Engelsova tvrđenja vjerovatno su inspirisala mnoge stavove o socijalizmu kao naturalnom obliku privređivanja koji su naročito bili prisutni u prvim godinama socijalističke izgradnje u Sovjetskom Savezu.

II

Iako se na osnovu Marksovih stavova iz „Kritike Gotskog programa“ može steći utisak da je on podrazumjevaao robnu proizvodnju kao nižoj fazi komunizma svojstven oblik organizovanja društvene proizvodnje, takav zaključak se teško može izvesti iz drugih radova, pogotovo ne iz onih radova u kojima Marks govori o vezi oblika organizovanja društvene proizvodnje i karaktera novih društvenih odnosa. Pogrešno bi bilo izvoditi zaključak o Marksovom i Engelsovom viđenju odnosa socijalizma i robne proizvodnje čisto na bazi jedne izdvojene misli ili na bazi jednostavnog prebrojavanja stavova za i protiv pozitivne veze. Da bi se došlo do

¹³ K. Marks, F. Engels, Pisma, januar 1856. — decembar 1859; (Marx Ferdinandu Lassalle-u, 12. januara 1858), *Dela*, tom 36, Prosveta, Beograd, 1979, str. 517.

¹⁴ Fridrih Engels, *Anti-Diring*, Kultura, Beograd, 1953, str. 337.

¹⁵ Fridrih Engels, *citirano djelo*, str. 337.

¹⁶ Fridrih Engels, *citirano djelo*, str. 369.

¹⁷ Fridrih Engels, *citirano djelo*, str. 369.

¹⁸ Fridrih Engels, *citirano djelo*, str. 369.

¹⁹ Fridrih Engels, *citirano djelo*, str. 370.

pouzdanijeg zaključka o njihovom odnosu prema ulozi robne proizvodnje u socijalizmu, s obzirom da nastaju dileme oko toga na osnovu analize pojedinačno izdvojenih stavova, neophodno je u razmatranje uvrstiti slijedeće momente:

1. Marksove i Engelsove stavove o socijalizmu i društvenim odnosima unutar novog društva treba posmatrati u cjelini, pogotovo što oni ne predstavljaju sistematizovanu teorijsku koncepciju. Njihovo društveno značenje neophodno je interpretirati u duhu marksističkog metoda analize. Na taj način primarna osnova za opredjeljenje o karakteru njihovih stavova postaju realne tendencije društveno-ekonomskih odnosa, a zaključivanje se oslobađa pritiska futurologije i prognozerstva. Pisana riječ mora biti polazna osnova, ali ako je ona data u fragmentima, jednostrana metodologija njene analize, sadržana u pojedinačnom izdvajanju stavova ili prikazivanju izvan osnovnog metoda marksističke analize, može da dá različite rezultate i u krajnjoj mjeri njeni rezultati su subjektivna volja autorâ.

2. Pogledi Marksa i Engelsa na odnose i način proizvodnje, koji će smjeniti kapitalističke odnose i način proizvodnje u epohi nastanka novog društva, posebno su bitni kao kriterijum za ocjenu njihovog stava prema sudbini robne proizvodnje u novom društvu. U neposrednom podruštvljavanju sredstava za proizvodnju i individualnog rada, oni su vidjeli osnovu za nastanak dijametralno suprotnog oblika proizvodnje kapitalističkoj robnoj proizvodnji. Taj oblik podrazumjeva ukidanje kategorija robnog svijeta. Korišćenje ovog stava kao kriterijuma ocjene podrazumjeva sagledavanje opšte uloge odnosa proizvodnje u ekonomskoj, humanitarnoj, klasnoj i socijalnoj dimenziji razvoja društva.

3. Marksov metod ekonomske analize nije metod predviđanja i prognoziranja. Pomoću njega ne mogu se objašnjavati unutrašnje zakonitosti društva koje ne postoji, odnosno društva koje će tek nastati kroz suprotstavljanje starog i novog. Marks i Engels nisu bili skloni konstruisanju elemenata novog društva iz glave jer su smatrali takav pristup krajnje nenaučnim.²⁰ Na osnovu toga, pogrešno bi bilo njihove stavove o novom društvu smatrati kao proizvod mašte ili kao odstupanje od osnovnog metoda marksističke ekonomske analize. Naime, Marksov metod analize omogućuje da se u okviru postojećeg društva uoče osnovne protivrječnosti i snage koje se po osnovu njih suprotstavljaju. Kao rezultat tih protivrječnosti i suprotstavljanja pojavljuje se klica novog društva u tijelu starog društva. Prema tome, ako se otkriju protivrječnosti jednog društva, cjelovita primjena marksističkog metoda analize upravo podrazumjeva stvaranje predstave o odnosima koji su negacija postojećih odnosa, a da takva predstava nije

²⁰ Kritikujući socijaliste utopiste, Engels navodi da su oni „bili prinuđeni da elemente novog društva konstruišu iz glave, jer se ti elementi u samom starom društvu još nisu ocrtavali dovoljno jasno za sve...“ (F. Engels, *citirano djelo*, str. 315).

plod mašte, nego rezultat realnog stanja protivrječnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Pošto je Marks pokazao da je robna proizvodnja oblik organizovanja društvene proizvodnje bez koga se ne bi mogao zamisliti kapitalizam i ukazao na nužnost ukidanja kapitalističkih odnosa proizvodnje, predstava o društvu bez robne proizvodnje nije izraz „skromne želje da se odbaci robna proizvodnja“, kako je Marks označio Grejovu teoriju, nego izraz realnog gledanja na put potiranja protivrječnosti kapitalističkog sistema.

4. Bitna premisa za razjašnjavanje Marksovog odnosa prema ulozi robne proizvodnje u socijalizmu jeste njegova kritika robe. U robu on vidi čelijski oblik otuđenja čovjeka, odnosno oblik odnosa između otuđenih ljudi. Odnosi ljudi u robnoj proizvodnji postvaruju se svođenjem tih odnosa na kupoprodajne odnose. Engels jasno ukazuje, u već citiranim dijelovima „Anti-Diringa“, da odnosi postvaranja, utemeljeni na posredovanju robne vrijednosti, ne mogu biti ideal oko koga bi se konstituisao novi oblik organizacije društvene proizvodnje.

Polazeći od naprijed navedenih premisa, može se zaključiti da su Marks i Engels smatrali da će novom društvu, koje nužno smenjuje kapitalizam, biti svojstven neki oblik prirodne proizvodnje, a robna proizvodnja će nestati sa podruštvljavanjem sredstava za proizvodnju. Promet roba, kao način uspostavljanja veze između proizvodnje i potrošnje u robnom obliku organizovanja društvene proizvodnje, po tom viđenju zamjenio bi se opštim planom.

III

Tokovi razvoja socijalističkih zemalja nisu potvrdili realnost predstave o prirodnoj proizvodnji. Pojedini ekonomisti to smatraju jednom od pogrešaka u Marksovom opusu.²¹

Dr Branko Horvat tvrdi da je u Marksovim radovima socijalističko društvo „zamišljeno kao privredno i politički centralizirano društvo s ukidanjem robe, novca i tržišta, s državnim vlasništvom i sa sveobuhvatnim administrativnim planiranjem“, zbog metodološkog nedostatka, tj. „odsustva ma kakve socijalno-psihološke analize motivacije i ponašanja privrednih i političkih subjekata, pojedinaca i klasa.“²² Iako je Horvatovu tezu teško u potpunosti negirati, a to ovdje i nije osnovni cilj, ipak je opravdano zapitati se da li ona polazi od kritičkog ispitivanja svih bitnih okolnosti koje su kod Marksa i Engelsa uticale na stvaranje predstave o prirodnom obliku društvene proizvodnje u socijalizmu.

²¹ Dr Branko Horvat u radu „*Marksizam, marksologija i vulgarni marksizam*“, (Zbornik radova „Aktuelnost Marksove ekonomske misli“, *Ekonomski anali*, br. 78—81, Beograd, januar-decembar 1983), razlikuje tri vrste pogrešaka: analitičke, metodološke i pogreške u predviđanjima, str. 53.

²² Dr Branko Horvat, *ist djelo*, str. 55—56.

Pored toga, ona pokreće još neka veoma značajna pitanja. Prvo, da li praksa i iskustva razvoja socijalizma pokazuju da je Marks pogriješio u predstavama o socijalizmu ili se današnji socijalizam razvija na sasvim drugoj materijalnoj osnovi od one koju je Marks pretpostavljao? Drugo, da li je današnji socijalizam, bez obzira koji njegov oblik posmatrali, baš onaj socijalizam o kakvom je Marks govorio? Treće, da li se nastala razlika u praksi razvoja današnjeg socijalizma i Marksove i Engelsove teorijske predstave o socijalizmu može i treba tumačiti kao greška u metodu ili se ona upravo može njime objasniti? Iako bi odgovor na ova pitanja zahtijevao opširnu i temeljnu raspravu, pokušaćemo se njima baviti samo u razmjerama koje zahtjeva problem odnosa robne proizvodnje i socijalizma.

Prvo, Marks je predviđao da će socijalizam nastati kao rezultat revolucionarnog preobražaja društva (u svjetskim razmjerama) na visokom stepenu tehničko-tehnološkog razvoja, koji je svojom progresivnom snagom neprilagođen bijedi i siromaštvu radničke klase, te njenom stalnom brojčanom narastanju. Međutim, savremeni socijalizam nije nastao u plamenu svjetske revolucije, nije nastao u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, nije nastao u zemljama sa najvećim brojem radnika. Dakle, današnji socijalizam se razvija na drugačijoj materijalnoj osnovi od one koju je Marks pretpostavljao, tako da robna proizvodnja u savremenom socijalizmu ne istupa kao potvrda Marksove greške. Riječ je o dva oblika socijalizma čija se materijalna osnova bitno razlikuje, a to je dovoljan razlog za postojanje različitih oblika i načina proizvodnje. Po Marksu, robna proizvodnja je bitna pretpostavka za stvaranje materijalne osnove novog društva koja postaje dovoljna za ukidanje same robne proizvodnje. Savremeni socijalizam nije dostigao materijalnu osnovu na kojoj bi se mogao razvijati bez robne proizvodnje.²³

Drugo, savremeni socijalizam pokazuje da u njemu sredstva za proizvodnju i individue nisu neposredno udruženi u proizvodnji dobara, nego posredno preko nekog ekonomskog motiva koji se maksimira i iskazuje u novcu. Prema tome, postoje objektivni razlozi da se proizvodima nužno mora pripisivati vrijednost, a veze između proizvođača da se moraju uspostavljati uz posredovanje vrijednosti, jer rad sadržan u robama nije neposredno društveni, a time ni sama proizvodnja nije neposredno društvena, odnosno nije još postala „zajednička snaga udruženih individua“. U savremenom socijalizmu proizvodi su i dalje rezultati individualnih privatnih radova, koji se potvrđuju kao društveni rad tek otuđenjem putem razmjene. Dakle, današnji socijalizam „ne znači

²³ Ova razlika svakako se može povezati sa jednim metodološkim nedostatkom u Marksovom opusu. „Radi se o nedokazanoj, štaviše nerazmatranoj pretpostavci linearnosti društveno-ekonomskog razvoja i, u uskoj vezi s tim, pretpostavci rigidnog historijskog determinizma“. (Dr Branko Horvat, *citirani rad*, str. 5).

kontrolu udruženih individua nad njihovom *celokupnom proizvodnjom*“, ali znači, u mjeri u kojoj predstavlja proces prevazilaženja razmenske vrednosti novca, postepeno uspostavljanje kontrole udruženih proizvođača nad *delovima* njihove celokupne proizvodnje.“²⁴ Prema tome, u mjeri u kojoj savremeni socijalizam bude poprimao karakteristike društva sa neposredno udruženim sredstvima za proizvodnju i radom individua, u njemu će posrednička uloga vrijednosti gubiti na značaju, odnosno u uspostavljanju veza u društvu robna razmjena igrat će sve manju ulogu. Onog momenta kada neposredno udružene individue uspostave kontrolu nad cjelokupnom proizvodnjom, odnosno organizuju je kao svoju zajedničku snagu, socijalizam će prerasti u komunizam. Put tih promjena nije kratak, a samo uspostavljanje proleTERSKE vlasti nije dovoljan uslov. Socijalizam čiju praksu i iskustva danas pratimo nema sve one karakteristike koje su Marks i Engels pretpostavljali, te ni unutrašnje zakonitosti njihovog razvoja ne mogu biti iste, što ne znači da današnji socijalizam, na putu svog preobražaja u komunizam, neće u jednom momentu poprimiti karakteristike zajednice sa neposredno udruženim radom.

Treće, zakonitosti nastanka i razvoja današnjeg socijalizma, pa prema tome, i robni oblik organizovanja proizvodnje u njemu, može se objašnjavati primjenom dijalektičko-istorijskog metoda analize. Sam metod analize u tom pogledu sadržava svoju univerzalnost. Razlika između Marksovog i Engelsovog shvatanja socijalizma i njegove sadašnje forme ne čini opšti metod analize manjkavim i ograničenim u primjeni. Ono što se ne uklapa u odnos metoda analize i stvarnog stanja je primjena tog metoda pod pretpostavkom „linearnosti društveno-ekonomskog razvoja“ i „rigidnog historijskog determinizma“. Kao posljedica takve primjene logično je došlo do teorijske predstave o socijalizmu kao društvu bez robne proizvodnje. Ovakva nedosljednost u primjeni sopstvenog metoda Marksu se mogla potkrasti pod utiskom koji je na njega ostavila „evropska sukcesija društveno-ekonomskih formacija“ koja se danas tumači kao „specijalni slučaj bez univerzalne važnosti.“²⁵

IV

Samo predviđanje na bazi linearnosti društveno-ekonomskog razvoja ne predstavlja toliko krupnu grešku koliko pokušaj oblikovanja realnog života prema takvim predviđanjima, u suštini nastalim zbog nedosljedne primjene opšteg dijalektičkog metoda. U takvu pogrešku ipak su upali sovjetski ekonomisti-boljševici, pa i sam Lenjin. Vjerovanje da se poslije rušenja kapitalizma u jednoj privredno zaostaloj zemlji može pristupiti izgradnji socijalizma sa

²⁴ Dr Ivan Stojanović, *Robna proizvodnja — od Marksa do savremene socijalističke prakse*, *Socijalizam*, br. 7—8/83, str. 1067.

²⁵ Dr Branko Horvat, *citirani rad*, str. 55.

naturalnom proizvodnjom brzo se pokazalo kao pogrešno. Neposredno poslije pobjede Oktobarske revolucije Lenjin je vjerovao da će socijalizam biti društvo sa naturalnom proizvodnjom, a da će se njeno funkcionisanje najefikasnije provoditi putem državnog kapitalizma. Definišući državni kapitalizam kao nešto „centralizirano, prebrojeno, kontrolisano i podružljivo“,²⁶ Lenjin ističe da upravo to nedostaje sovjetskoj privredi, te tako indirektno iznosi karakteristike privrede kojoj se teži. Državnom kapitalizmu on pridaje izuzetno veliki značaj tvrdeći da „samo razvoj državnog kapitalizma, samo brižljiva organizacija evidencije i kontrole, samo najstrožija organizacija i radna disciplina dovest će nas do socijalizma.“²⁷ Poznato je da je Lenjin ove stavove iznio u proljeće 1918. godine. Međutim, teorijska podloga ovih stavova, formirana je još u jesen 1917. godine u djelu „Država i revolucija“, odnosno prije uspostavljanja sovjetske vlasti. U ovom djelu Lenjin se oduševljava efikasnošću evidencije koju je „uprostio kapitalizam“, svodeći je na „neobično proste, svakom pismenom čoveku pristupačne operacije nadzora i zapisa.“²⁸ Za pravilno organizovanje i funkcionisanje socijalizma „glavno“ je „evidencija i kontrola“. Kad se to dobro organizuje „celo društvo biće jedan ured i jedna fabrika sa jednakošću rada i jednakošću plate.“²⁹ Očito je da u ova-ko organizovanom društvu nema mjesta za robnu proizvodnju, odnosno uspostavljanje privrednih veza putem razmjene. Takođe je očito da Lenjinova predstava o odsustvu robne proizvodnje u socijalizmu nije nastala kao izraz spleta okolnosti u obnovi zemlje, nego kao sistemativizovana misao neposredno prije izbijanja revolucije.

Robna proizvodnja naročito je naišla na osudu u istupima tzv. „lijevih komunista“ (Buharin, Osinski, Bubnov, Larin i drugi). Među njima posebno se isticao Nikolaj Buharin, koji je u svojoj knjizi „Ekonomija prelaznog perioda“ nedvosmisleno tvrdio da će sa uspostavljanjem socijalizma nestati osnovne kategorije političke ekonomije kao što su: vrijednost, cijena, profit i slično, jer se tu odnosi između ljudi ne izražavaju odnosima između stvari, a „socijalnu ekonomiju ne reguliraju slijepe sile tržišta i konkurencije — ona se regulira svjesno posredstvom ... *plana*.“ U skladu s tim, doći će i do odumiranja političke ekonomije, jer neće „biti mjesta za znanost koja proučava ‚slijepe zakone tržišta‘, jer tržišta neće biti. Tako će kraj društva sa kapitalističkom robnom proizvodnjom biti i kraj političke ekonomije.“³⁰

²⁶ V. I. Lenjin, Referat o narednim zadacima sovjetske vlasti — Sjednica VCIK, 29. 04. 1918, *Dela*, tom 28, Institut za međunarodni radnički pokret i Jugoslavija publik, Beograd, 1975, str. 397.

²⁷ V. I. Lenjin, *citirano djelo*, str. 399.

²⁸ V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, BIGZ, Beograd, 1979, str. 90.

²⁹ V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, str. 90.

³⁰ N. I. Buharin, *Ekonomika prehodnog perioda*, str. 7—8, ovdje citirano prema Stephen F. Cohen, *Buharin i boljševička revolucija*, Otakar Keršovani — Rijeka, Opatija, 1980, str. 99.

Naturalizacija sovjetske privrede, koja se provodila preko posebne komisije za obračun radnih utrošaka u jedinicama radnog vremena, ostavila je niz štetnih posljedica na razvoj sovjetske privrede. U periodu kad je od izuzetne važnosti bilo efikasno korišćenje raspoloživih resursa, ona je, lišena ekonomskih motiva, destimulativno uticala na rad pojedinaca i kolektiva. Iako je prikupljena široka informaciona osnova i glavne organizacione poslove vodili tako stručni ljudi kao što su Strumilin i Varga, sve to nije bilo dovoljno da se simuliraju efekti selekcije, alokacije i distribucije u dovoljno efikasnoj formi. Uskoro i Lenjin i Buharin uočavaju da bi korišćenje kategorije robno-novčanih odnosa u sovjetskoj privredi dalo bolje rezultate, a da time sovjetska vlast ne bi došla u pitanje, čak bi jačala njena materijalna osnova. Iako prelazak na novu ekonomsku politiku nije označio odlučniji zaokret ka robnoj proizvodnji, ipak je pokazao nedogmatski odnos Lenjina prema vizijama Marksa i Engelsa. Vizija o prirodnoj proizvodnji, zamišljena pod drugim istorijskim okolnostima i na drugoj materijalnoj podlozi, nije mogla biti progresivna u mjeri koju je zahtijevao nizak razvoj proizvodnih snaga u Sovjetskom Savezu. To je navelo Buharina da prelazak na novu ekonomsku politiku označi kao „slom naših iluzija“.³¹ Međutim, bio je to i jedan od najubjedljivijih slomova predstave o socijalizmu kao društvu sa prirodnim proizvodnjom.

Rajko TOMAŠ

CONTRIBUTION TO STUDYING OF MARX AND ENGELS' ATTITUDES
ON POSITION AND ROLE OF GOOD'S PRODUCTION IN SOCIALISM

(Summary)

The object of this work is attempting to clarify substantially the controversial understandings of Marx and Engels's attitudes on the role of good's production methods in socialism. The point of such attempting is to respond rationally to divided opinions as to doubts related to Marx's analysing method or individual incomplete analysis and understanding of his views.

Marx and Engels's attitudes on relation between good's production and socialism do not represent a systematical theoretical aspect. It refers to some extracts included in most of their works. Therefore, when judging their views on the role of good's production in socialism and generally,

³¹ N. I. Buharin, *Ataka, Sbornik teoretičkih statej*, Gosudarstvennoe izdatelstvo, Moskva, 1924, ovdje citirano prema: S. F. Cohen, *isto djelo*, str. 160.

their views on socialistic society, it's absolutely necessary to analyse thoroughly „pro and contra“ attitudes of the concerned phenomena.

Marx had foreseen that socialism should be created as a result of the revolutionary transformation of capitalism at high level of technical and technological development, which is, as such, quite incoherent with misery and poverty of the working class and their ever-increasing population. However, the up-to-date socialism didn't come up in the flames of the world revolution, nor did it in the highly developed countries, or in the countries with the biggest population... Accordingly the nowadays socialism has been forming on a different material basis if compared to that assumed by Marx, which means that good's production in the actual socialism cannot be accepted as confirmation of Marx's mistake. We are dealing with two forms of socialism based on completely different material basis, which assures us of the justified co-existence of different forms of social production organisation therein. According to Marx, the good's production is an essential assumption of creation of material basis of new society, which is becoming enough for elimination of the good's production itself. The actual socialism hasn't reached yet such a material basis as to enable it develop further without good's production.

